

FRIEDRICH RATZEL (1844–1904). PŘÍSPĚVEK K OSOBNOSTI A DÍLU NĚMECKÉHO GEOGRAFA 19. STOLETÍ¹

Martin Urban

1. Úvod

Bývá smutným osudem některých osobností historie, že generace, která po nich následuje, překrutí a využije jejich myšlenky, aby ty pak mohly sloužit těm nejhorším úmyslům. Takový osud potkal i německého geografa 19. století Friedricha Ratzela. V povědomí mnoha lidí zůstává Ratzelovo jméno spojeno hlavně s pojmy jako geopolitika nebo Lebensraum (životní prostor). Za takovou reputaci vděčí především představitelům nacistického Německa, pro které Karl Haushofer (1869–1946), právě s využitím některých aspektů Ratzelovy práce,² formuloval teorii životního prostoru. Haushoferovy vývoody pak dobře posloužily nacistům jako „vědecké“ ospravedlnění své agresivní zahraniční politiky. Paradoxní přitom je, že za svého života Ratzel rozhodně neměl pověst pangermánského geografa, naopak. Byl respektovaným vědcem a spisovatelem.

Ambicí této studie není vyložit život a dílo Friedricha Ratzela v jeho celistvosti. K takovému úkolu by bylo zapotřebí obrovského úsilí. Ratzel totiž po sobě zanechal nejen rozsáhlé vědecké dílo, které obnáší řadu knih, spoustu menších studií, nepřehledné množství statí a novinových článků, ale také obrovskou pozůstalost.³ Tato stručná studie má nabourat ustálenou a tendenční představu o Friedrichu Ratzelovi jako teoretikovi německého expanzionismu. Cílem této studie tedy není nic jiného, než představit Friedricha Ratzela jako přírodovědce, zoologa, etnografa, geografa a hlavně jako člověka své doby.

V závěru úvodu je nutné podotknout, že v české literatuře nebylo k Ratzelovi dosud téměř nic publikováno. Práci v českém jazyce, které nějakým způsobem Ratzela zmiňují, je velmi málo a věnují se mu nanejvýš v pár od-

¹ Tato publikace vznikla v rámci projektu Studentského grantového systému *Teoretici koncepce Mitteleuropy* (SGS-2015-022), řešeného na Katedře historických věd FF ZČU v Plzni.

² Krom Friedricha Ratzela vycházel Karl Haushofer také z práce švédského politologa Rudolfa Kjelléna (1864–1922), zejména z knihy *Stát jako forma života (Staten som livsform)* z roku 1916.

³ Ratzelova pozůstalost je uložena v Archiv für Geographie im Leibniz-Institut für Länderkunde.

stavicích.⁴ Ty pak svým obsahem spíše potvrzují onu potřebu kriticky zkoumat a popřípadě přehodnotit nazírání na tohoto německého geografa. Nemalé úsilí v tomto směru již vyvinuli zahraniční badatelé, na jejichž práci je založena i tato studie. Na prvním místě je nutné uvést Harriet Wanklyn a její práci *Friedrich Ratzel. A biographical memoir and bibliography*, která vznikla na počátku sedmdesátých let a mnoha badatelům ukázala cestu hlavně díky obsaženému bibliografickému soupisu Ratzelových prací, statí a článků. O několik let později následovala důležitá práce Günthera Buttmanna *Friedrich Ratzel. Leben und Werk eines deutschen Geographen 1844–1904*. Nejnovější odbornou monografií k Ratzelovi je pak práce Gerharda H. Müllera *Friedrich Ratzel (1844–1904). Naturwissenschaftler, Geograph, Gelehrter. Neue Studien zu Leben und Werk und sein Konzept der „Allgemeinen Biogeographie“* z roku 1996. Nelze nevpomenout také Hanse-Dietricha Schultze, který v poslední době vydal k Friedrichu Ratzelovi řadu odborných studií a popularizačních článků.⁵

2. Mládí a studia

Friedrich Ratzel pocházel z Bádenska. Narodil se 30. srpna 1844 v Karlsruhe, kde jeho otec působil jako komorník u velkovévody Friedricha I. Bádenského (1852–1907). Matka byla ženou v domácnosti. Protože šlechta neustále někam cestovala, stávalo se zřídka, že byl Ratzelův otec doma. Pro velkovévodu byl jeho důvěryhodný služebník skutečně nepostradatelný. Proto Friedricha a jeho starší tři sourozence (dva chlapce a dvě dívky) převážně vychovávala matka, ke které si vytvořil velice hluboký a trvalý citový vztah.⁶ Vedle toho byl hlavním rysem jeho mládí právě život v bezprostřední blízkosti velkovévodského paláce, do jehož velké knihovny měl přístup. Ratzelovi rodiče byli bezpochyby inteligentní a tvrdě pracující lidé, díky čemuž měly

⁴ HOCH, Karel: *Pangermanismus*. Praha 1946, s. 194–195; GONĚC, Vladimír: *Evropská idea. Idea mírové, kooperující a sjednocující se Evropy, I. (do roku 1938)*. Brno 2007, s. 60–61; KREJČÍ, Oskar: *Geopolitika středoevropského prostoru. Pohled z Prahy a Bratislavy*. Praha 2009, s. 97; CHYSKÝ, Václav: *Po stopách konceptů střední Evropy 19. a počátku 20. století se zaměřením na „Mitteleuropu“ Friedricha Naumanna*. Střední Evropa, 28, 2012, č. 136, s. 124–125.

⁵ SCHULTZ, Hans-Dietrich: *Friedrich Ratzel. Bellizistischer Raumtheoretiker mit Naturgefühl oder Vorläufer der NS-Lebensraumpolitik?* In: DEIMEL, Claus – LENTZ, Sebastian – STRECK, Bernhard (ed.): *Auf der Suche nach Vielfalt*. Leipzig 2009, s. 125–142; Týž: *„Hätte doch die Erde mehr Raum!“ Friedrich Ratzel und sein (politisch-)geographisches Weltbild*. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in München, 89, 2007, s. 3–45.

⁶ BUTTMANN, Günther: *Friedrich Ratzel. Leben und Werk eines deutschen Geographen 1844–1904*. Stuttgart 1977, s. 14–15.

jejich děti slušné předpoklady pro dobrý start do života. Jeden z Friedrichových bratrů se stal architektem a posléze profesorem na technické vysoké škole v Karlsruhe, druhý se stal obchodníkem.⁷ Sám Ratzel nejprve navštěvoval střední školu v Karlsruhe, odkud po šesti letech studia odešel do lékárenského učení v bádenském Eichersheimu, kde pracoval jako učeň další čtyři roky. Ratzel později vzpomínal, jak velmi úzkostliví byli jeho rodiče, pokud šlo o výběr Friedrichova budoucího povolání. Sám ale musel přiznat, že studia v Eichersheimu byla pro něho velmi důležitá příležitost, při které se mohl naučit mnohé z botaniky, topografie a přírodní historie.⁸ Poslední vzpomínka na jeho dětství však byla poměrně tvrdá. Později o ní napsal esej s názvem *Heimweh* (Stesk po domově). V tomto autobiografickém pojednání zprostředkoval Ratzel dojem z posledních okamžiků se svými rodiči, kteří ho přivedli do Eichersheimu, a pocit, který prožíval, když sledoval jejich odjezd domů. Zároveň vyjádřil, jak úzko mu bylo, když z vyvýšeného místa nad městem hleděl směrem ke Karlsruhe.⁹ Jakmile však přivykl novému prostředí, studoval a pracoval relativně spokojeně. Léta v učení netrávil jen v Eichersheimu, ale také v Rapperswilu u curyšského jezera (1863–1865) a v Mörs (1865–1866) nedaleko Duisburgu v Porúří. Už v Rapperswilu však začal uvažovat o univerzitním studiu.¹⁰ Ve svých jednadvaceti letech dokázal o svém zápalu a schopnostech přesvědčit rodinu a nastoupil na vysokou školu. „Odrázovým můstkem“ se mu stala vysoká škola v Karlsruhe, odkud po krátkém čase odešel studovat zoologii nejprve do Heidelbergu, pak Jeny a nakonec Berlína. Už v roce 1868 získal doktorát v Heidelbergu, když obhájil závěrečnou práci věnovanou živočišné třídě máloštětinatců.¹¹ O rok později Ratzel publikoval svoji první knihu s názvem *Sein und Werden organischen Welt. Eine populäre Schöpfungsgeschichte*, což byla sice hloubavá, ale nevyzrálá práce o významu Darwinova díla. Ratzelova kniha měla jen velmi malý ohlas. Nejspíš proto, že vyšla jen krátce po vydání mnohem pozoruhodnějšího díla *Natürliche Schöpfungsgeschichte* od zoologa jenské univerzity Ernsta Haeckela (1834–1919). Ratzel pochopitelně Haeckela znal a leccos od něho pochytil.

⁷ WANKLYN, Harriet: *Friedrich Ratzel. A biographical memoir and bibliography*. Cambridge 1961, s. 5–6.

⁸ Tamtéž, s. 6.

⁹ RATZEL, Friedrich: *Glücksinseln und Träume. Gesammelte Aufsätze aus den Grenzboten* (dále jen *Glücksinseln und Träume*). Leipzig 1905, s. 32–47.

¹⁰ HASSERT, Kurt: *Friedrich Ratzel. Sein Leben und Wirken*. Geographische Zeitschrift, 11, 1905, č. 6, s. 307.

¹¹ Živočišná třída máloštětinatců patří do kmene kroužkovců. Typickým zástupcem třídy máloštětinatců je žížala obecná. Ratzelova práce nesla název *Beiträge zur anatomischen und systematischen Kenntnis der Oligochaeten*.

Inspirace jeho dřívějšími pracemi byla zřejmá.¹² Přesto je třeba si uvědomit, jak velké úsilí musel Ratzel vyvinout, že se dokázal z relativně skrovných začátků tak rychle vypracovat a uchytit v akademickém prostředí.

3. Prusko-francouzská válka 1870/1871 a práce pro *Kölnische Zeitung*

Získání titulu mu umožnilo cestovat po Středomoří a pracovat v terénu. V listopadu 1868 vyrazil do Lyonu, odtud pak do Montpellier a Cette (dnešní Sète). V této oblasti podnikal rozsáhlé pěší výpravy, při kterých poznával pobřežní oblasti s jejich bahnitými nížinami. Během svého zdejšího působení měl možnost setkat se a vyslechnout přednášky francouzského přírodovědce a ředitele botanických zahrad v Montpellier Charlese Frédérica Martinse (1806–1889).¹³ Krom toho si vedl cestovní deník, kam si zaznamenával své dojmy ze zdejšího kraje a lidí. Při jedné z jeho exkurzí do okolí se mu však přihodila nepříjemná věc. Na jednom venkovském nádraží mu byl ukraden cenný mikroskop.¹⁴ Pro mladého zoologa to byla těžká rána. V té době samozřejmě neměl moc peněz a tak ho tento incident přiměl k tomu, aby si rychle nějaké vydělal. Nabídl proto *Kölnische Zeitung* poznatky a výsledky své práce ze Středomoří. Vydavatelství tuto nabídku přijalo s výhledem na širší spolupráci. Záhy začaly vycházet Ratzelovy přírodovědné články na pokračování.¹⁵ Krátce po tomto úspěchu mu bylo dokonce nabídnuto místo v přírodopisném muzeu ve Stuttgartu, avšak tuto nabídku odmítl kvůli příslibu stálého pracovního místa v pozici cestovního korespondenta *Kölnische Zeitung*. Po několik dalších let ho práce v žurnalistice spojená s neustálým cestováním uspokojovala a, což je velmi důležité, do značné míry Ratzela odklonila od zoologie k určité formě geografie. Na svých cestách, počínaje významnou výpravou do Itálie v letech 1869–1870, se naučil pečlivému pozorování a soustavnému plynulému psaní.¹⁶ Právě tyto vlastnosti byly pro Ratzela charakteristické po zbytek jeho života. Ratzel ve skutečnosti nikdy nepřestal být novinářem. Mnoho jeho kritiků mu právě tuto vlastnost vyčítalo. Upozorňovali na neustálé plýtvání energií na nepřeborné množství

¹² BUTTMANN, G.: c. d., s. 26–28.

¹³ MÜLLER, Gerhard H.: *Friedrich Ratzel (1844–1904). Naturwissenschaftler, Geograph, Gelehrter. Neue Studien zu Leben und Werk und sein Konzept der „Allgemeinen Biogeographie“* (dále jen *Friedrich Ratzel*). Stuttgart 1996, s. 42–43.

¹⁴ JOACHIM, Jens: *Das Lebensbild eines großen Geographen. Friedrich Ratzel (1844–1904)*. Praxis Geographie, 24, 1994, č. 10, s. 48.

¹⁵ BUTTMANN, G.: c. d., s. 31.

¹⁶ WANKLYN, H.: c. d., s. 8.

článků a statí v novinách nebo časopisech, jako byly Grenzböten, Umschau, Allgemeine Zeitung, Woche, Gegenwart a mnoho dalších. Nicméně neustálé sepisování se u něho rozvinulo do téměř instinktivní potřeby. Nelze však říci, že by jeho krátké literární útvary postrádaly smysl, naopak. Naprostá většina toho, co napsal pro noviny nebo časopisy, poutala pozornost svým bystrým obsahem a energickou stylistikou. Přestože byla práce pro Kölnische Zeitung úplně odlišná od jeho pozdějšího povolání, velmi ovlivnila Ratzelovy myšlenky a formovala jeho práci.¹⁷

Ratzelovu práci žurnalisty přerušila prusko-francouzská válka v letech 1870–1871. Pro něho jako i pro celou jeho generaci byl tento konflikt hlubokou emocionální zkušeností. Sjednocení Německa, ke kterému došlo 18. ledna 1871 po vítězné válce s Francií, znamenalo pro mnoho Němců završení dlouhotrvajícího úsilí za národní jednotu. V létě 1870, když válka vypukla, nastoupil Ratzel jako dobrovolník k bádenské pěchotě. V září téhož roku byl lehce zraněn u Neudorfu v blízkosti Štrasburku a v listopadu při obléhání Auxonne jeho vojenská služba skončila těžkým zraněním hlavy.¹⁸ Válka v něm zanechala hluboký dojem, který byl patrný po celý jeho život. Esej s názvem *Gewitteschwülle* kupříkladu živě zprostředkovává vzrušení mnoha mladých Němců v době, kdy válka s Francií byla na spadnutí.¹⁹ Ratzel svého vojenského angažování nikdy nelitoval. Sloužit zemi považoval za správné a vojenský život si svým způsobem užíval. Na konci konfliktu se navíc mohl pyšnit železným křížem a řádem za zásluhy Karla Fridericha.²⁰ Ostatně tato „*Einheitskrieg*“ byla pro něho natolik srdeční záležitostí, že k jakýmkoli nepříznivým komentářům tohoto konfliktu byl velmi citlivý. Nic ho nedokázalo rozčítit víc, než pravidelné vyjadřování názorů, odsuzujících válku a její důsledky, napříč evropskou politikou. V tomto ohledu byl Ratzelův patriotismus tak silný, že pravděpodobně nikdy neviděl tuto historickou epizodu objektivně. V jeho smýšlení je znát určitá míra naivity z rostoucí síly Německa. Vůbec si neuvědomoval, že by silné Německo mohlo ohrozit nebo zničit celou Evropu.²¹ Na druhou stranu je třeba uznat, že on ani jeho současníci nemohli předvídat vývoj v Německu od začátku první do konce druhé světové války.

Po prusko-francouzské válce se Ratzel vrátil zpět k práci pro Kölnische Zeitung. Než však začal opět cestovat, strávil krátkou dobu studiem v Mni-

¹⁷ Tamtéž, s. 8–9.

¹⁸ BUTTMANN, G.: c. d., s. 34–16.

¹⁹ RATZEL, F.: *Glücksinseln und Träume*, s. 117–129.

²⁰ *Militär Karl-Friedrich-Verdienstorden*.

²¹ WANKLYN, H.: c. d., s. 9–11.

chově. Zde se setkal znovu s Karlem von Zittelem (1839–1904), geologem a paleontologem, který ho vyučoval na vysoké škole v Karlsruhe, a co bylo důležitější pro Ratzelovu budoucnost, poznal i přírodovědce a geografa Moritze Wagnera, ředitele mnichovského etnologického muzea. Osobnost a vědecká práce Moritze Wagnera měla na Ratzela obrovský vliv. Společné debaty přivedly Ratzela opět k zájmu o Darwinovu práci. Ne, že by se o ni nezajímal. Ve skutečnosti ji velmi obdivoval. Ostatně Darwinova práce hluboce ovlivnila nejen jeho, ale celkově celou generaci německých vědců v druhé polovině 19. století. Avšak Wagner nejenže opět nadchl Ratzela pro Darwinovo dílo, ale také ho nasměroval k zájmu o geografii. Krom toho Ratzel od Wagnera přejal i některé německé přírodovědecké teorie o důležitosti migrace druhů.²² Setkání s Moritzem Wagnerem tak dalo Ratzelovi mnoho impulzů k práci do budoucna. V příštích letech ho však čekalo intenzivní cestování pro *Kölnische Zeitung* do převážné části Evropy a Nového světa.

V průběhu léta a podzimu roku 1871 procestoval habsburskou monarchii. Publikoval články o Karpatech, Sedmihradsku a Bukovině. Na podzim zcestoval Velkou dunajskou kotlinu (*Alföld*) a navštívil Budapešť. V Uhrách pozoroval rychlý vzestup související s výstavbou železniční sítě, zalidňováním a zúrodňováním rozsáhlých oblastí dosud málo využívané zemědělské půdy. Ratzel mohl sledovat, s jakým úsilím se nyní Maďari, po několika staletích osmanských vpádů, snaží využívat svou dědičnou zemi, svůj *Lebensraum*. Výsledky a poznatky z cest po habsburské monarchii a následně z cest přes Itálii a Alpy, publikoval v *Kölnische Zeitung* a později také v knize *Wandertage eines Naturforschers*. V následujících letech, v rozmezí let 1872–1875, podnikl Ratzel mnoho dalších cest do zahraničí. Nejdůležitější se však ukázala cesta do střední, ale hlavně severní Ameriky. Z Nového světa se vrátil plný nových dojmů a zkušeností. V Americe se přesvědčil o atraktivitě a významu geografického bádání a ve svých třiceti letech se konečně rozhodl věnovat akademické dráze. Velmi podstatný, a rozhodně důležitější, byl však celkový dojem, který v něm Spojené státy zanechaly. Rozvoj Spojených států amerických ho skutečně fascinoval a po dlouhou dobu ovlivňoval jeho literární a vědeckou produkci.²³

V době, kdy Ratzel cestoval po Americe, byla americká občanská válka stále palčivou vzpomínkou. Napříč Spojenými státy panoval zmatek ohledně role afrických a asijských imigrantů. Ratzel problém imigrace velmi bedlivě sledoval. Své poznatky a zjištění později shrnul v širší studii o čínské emigraci

²² HASSERT, K.: c. d., s. 309.

²³ Podrobněji k Ratzelově americké cestě viz BUTTMANN, G.: c. d., s. 43–50.

jako celku.²⁴ Zároveň pozoroval dilema způsobené počtem černošské populace a stálým přílivem Asiatů. Důležité také je, že pozorně studoval ústup amerických indiánů před nově příchozími osadníky. Viděl postupné zmenšování jimi obývaného území, snižování jejich populace a upadání primitivní ekonomiky. Pozorování těchto skutečností mu poskytlo mnoho materiálů a podnětů pro jeho pozdější sociální geografii. V neposlední řadě byl v Americe ohromen tím, jak velký podíl sehráli němečtí vystěhovalci při osídlování středozápadu. Nemohl přehlédnout jejich obrovský počet, přirozený smysl pro farmaření a jejich sociální a kulturní význam coby důležité rolnické populace, která našla svůj Lebensraum v Americe.²⁵

Ze svých amerických zkušeností a poznatků těžil Ratzel po zbytek svého života. Znalosti získané v Americe zhodnotil ve dvou knihách z let 1878 a 1880,²⁶ kdy už působil na Technické univerzitě v Mnichově. Obě knihy společně s několika články z Mexika byly velice ceněny jako cestopisy a zeměpisná pojednání. Těmto publikacím se dostalo uznání i z řad tehdejších odborníků, například ze strany německého geografa Alfreda Kirchhoffa (1838–1907). O mnoho let později, když si Ratzel uvědomil strategický a politický význam Spojených států, se opět k Americe vrátil. V roce 1900 vydal pojednání²⁷ o moři jako zdroji národní velikosti. Inspiraci pro tuto studii evidentně načerpal z knihy Alfreda Thayera Mahana (1840–1914) *The Influence of Sea Power Upon History*, která se objevila o deset let dříve. Základní myšlenkou této knihy je teorie, že velká politická síla se odvozuje od moře (tedy námořní síly) a pozemní moci. Tahle myšlenka evidentně přitahovala Ratzela už delší dobu.²⁸

4. Akademická dráha

Když se Ratzel roku 1875 vrátil z Ameriky, zanechal práce žurnalisty, aby mohl přijmout místo lektora geografie na Technické univerzitě v Mnichově. O rok později působil již jako asistent profesora a v roce 1880 se stal profesorem. Mezitím mu byly učiněny dvě další pracovní nabídky. Mohl dostat

²⁴ Spis využil roku 1875 jako habilitační práci na Technické univerzitě v Mnichově. Práce vyšla knižně o rok později s názvem *Die chinesische Auswanderung. Ein Beitrag zur Kultur- und Handelsgeographie*.

²⁵ WANKLYN, H.: c. d., s. 13–14.

²⁶ *Städte und Kulturbilden aus Nordamerika* (1878), *Die Vereinigten Staaten von Nordamerika* (1878, 1880).

²⁷ *Das Meer als Quelle der Völkergröße. Eine politisch-geographische Studie*.

²⁸ WANKLYN, H.: c. d., s. 15.

místo v redakci periodika Ausland nebo se mohl stát ředitelem vydavatelství zeměpisných atlasů Justus Perthes.²⁹ Obě nabídky však odmítl. Byl pevně rozhodnut pro akademickou dráhu.

Než se však definitivně usadil v Lipsku, strávil jedenáct let v Mnichově. Zde se formovalo jeho geografické dílo. Harriet Wanklyn zmiňuje tři důležité aspekty Ratzelova mnichovského působení: „Lekce, které dával, knihy, které psal, a přátele které si udělal.“³⁰ Geograf a kartograf Max Eckert (1868–1938), který později v Lipsku pracoval pod Ratzelem, psal o charakteru jeho výuky. Teprve na konci svých let v Lipsku, když si uvědomil, že může být jeden z vynikajících německých geografů, který dokáže přitáhnout velké publikum, začal mluvit plynuleji s větším citem k posluchačům. Eckert nicméně zmiňuje jeho monotónní hlas, který mu však pomáhal pečlivě volit slova a udržet solidní obsah přednášek.³¹ Podstatnými tématy jeho kurzů pak byly fyzická geografie, regionální geografie kontinentů a jejich populací, politická geografie, antarktické objevy a cesty německých objevitelů v 16. a 17. století. Při přípravě svých přednášek bohatě využil sesbíraný materiál z jeho cest po Evropě a Americe. Zásobu svých vědomostí však v průběhu působení v Mnichově zásadně rozšířil. Eckert tvrdí, že Ratzel v Mnichově nashromáždil obrovské zásoby vědomostí, které utřídil v průběhu přednášek, a když se přesvědčil o jejich hodnotě, rozvíjel své poznatky a závěry ve svých knihách a článcích.³²

V průběhu svého působení v Mnichově byl Ratzel nesmírně plodný. Vydal několik knih, napsal většinu z monumentálního *Völkerkunde* (Národopis/Etnologie), který byl později přeložen do angličtiny pod názvem *History of Mankind*, ale nejdůležitější byl první díl *Anthropo-Geographie*³³ (Antropogeografie/Sociální geografie).³⁴ Druhý díl následoval o devět let později. V této práci vyložil své velké téma sociální geografie, o lidských společnostech vyvíjejících se uvnitř rámce (*Rahmen*), využívající místo (*Stelle*), potřebující prostor (*Raum*) a nalézající hranice (*Grenzen*).³⁵ Tato dvě díla patří k nejdůležitějším Ratzelovým pracím. Obě byly přeloženy do angličtiny a zís-

²⁹ HASSERT, K.: c. d., s. 311–312.

³⁰ WANKLYN, H.: c. d., s. 21.

³¹ ECKERT, Max: *Friedrich Ratzel als akademischer Lehrer*. *Geographische Zeitschrift*, 28, 1922, č. 7/8, s. 253–254.

³² Tamtéž, s. 254.

³³ *Anthropo-Geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte* (1882); K historii pojmu viz MÜLLER, Gerhard H.: *Zur Geschichte des Begriffs „Anthropogeographie“*. *Geographische Zeitschrift*, 80, 1992, č. 3, s. 184–190.

³⁴ Dosud nepřekonanou práci k Ratzelově Antropogeografii je STEINMETZLER, Johannes: *Die Anthropogeographie Friedrich Ratzels und ihre ideengeschichtlichen Wurzeln*. Bonn 1956.

³⁵ WANKLYN, H.: c. d., s. 23.

kaly obrovskou reputaci, někdy kritiku. V důsledku toho byl snad více ceněn v zahraničí, než ve své vlastní zemi. Vliv obou prací byl zásadní. Publikováním *Völkerkunde* učinil Ratzel významný příspěvek k etnologii a Antropogeografií ovlivnil americkou geografii i obecný vývoj antropologie. Tato skvělá díla Ratzelových mnichovských let byla bezpochyby ovlivněna přátelstvím s Moritzem Wagnerem. Wagner byl v této době Ratzelovým nejbližším přítelem, a dalo by se říci i konzultantem. Hodně s ním diskutoval o své práci a jeho rad si velmi cenil. Wagnerův vliv je v Ratzelově práci patrný, převzal od něho hlavně důraz na migraci lidské populace v průběhu dějin. Ostatně první vydání Antropogeografie věnoval právě jemu.³⁶

Sepsání a publikování těchto dvou děl ukázalo, že Ratzel ideově nalezl sám sebe. Souvisí to i se skutečností, že v této době již nebyl nekritickým příznivcem Darwinových objevů, zvláště teorie o přírodním výběru. Po zbytek života nicméně zůstal přesvědčen o závažnosti evoluční teorie, ze které do značné míry vycházel ve svých pracích. Samozřejmě nelze popřít, že evoluce byla v Ratzelových dílech zásadním motivem, přesto, díky jeho odklonu od biologie, respektive zoologie, směrem ke geografii, se pro něho stalo téma evoluce druhořadé.

5. Lipsko

Lipsko bylo samo o sobě atraktivní. V 19. století bylo známo svou živelností a zdejší univerzita měla obrovskou reputaci. Univerzita v Mnichově sice vedla v počtu studentů, ale vedle lipské univerzity, jejíž historie sahala až k počátku 15. století, se nezdála tak prestižní. Dlouhá tradice a ekonomické zázemí lipské univerzity zajišťovaly škole mimořádné postavení. V Lipsku šla navíc ruku v ruce publikační činnost akademiků společně s činností knižních vydavatelů. Lipsko v té době platilo za jednu z nakladatelských metropolí tehdejšího Německa, a bylo tomu tak i dlouho před jeho sjednocením. Zkrátka Lipsko bylo jedním z intelektuálních center tehdejšího Německa.³⁷

Geografické pracoviště univerzity v Lipsku bylo již dobře etablované, ačkoli jej limitoval počet zaměstnanců a studentů. Roku 1875 zemřel lipský geograf a antropolog Oscar Peschel (1826–1875) a roku 1886 odešel do Ber-

³⁶ RATZEL, Friedrich: *Anthropo-Geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*. Stuttgart 1882, s. XV.

³⁷ WANKLYN, H.: c. d., s. 27.

lina významný geograf Ferdinand von Richthofen (1833–1905).³⁸ Tyto okolnosti vedly k Ratzelovu příchodu do Lipska a de facto k jeho povýšení.³⁹ Povinnosti plynoucí z pozice vyučujícího bychom mohli rozdělit do dvou částí. Z větší části ho zaměstnávala univerzitní geografie. Přípravoval přednášky pro studenty, jejichž počet se pohyboval zhruba v rozmezí od 40 do 70. Rapidní nárůst posluchačů Ratzel zaznamenal po roce 1900, kdy byly jeho přednášky zpřístupněny studentům Vysoké školy obchodní v Lipsku. Počet studentů se enormně zvýšil a pohyboval se v rozmezí tří set až pěti set studentů.⁴⁰ Ratzel se velmi snažil, aby dostál požadavkům a splnil nároky, které se od něho očekávaly. Výsledkem bylo, že nevšední obsah jeho přednášek přilákal do Lipska velké množství posluchačů. Krom přednášek a lekcí, které dával, však rozhodně odmítal převzít dvě aktivity spojené s výukou geografie, jež měly tvořit druhou část jeho pracovních povinností. Nechtěl se zapojovat do organizování studentských exkurzí a odmítal účast na geografických kongresech nebo velkých setkáních jakéhokoli druhu. Tento postoj je možné přičíst Ratzelovu pracovnímu vytížení, popřípadě jeho averzi k velkým davům. Odpor vůči velkému shluku lidí ho pak nejspíš přiměl odmítnout také návrh na pozici rektora lipské univerzity. S jednotlivci nebo menší skupinou však neměl problém. Každoročně si zval své kolegy a přátele k sobě domů do Schkeuditzu nedaleko Lipska. Ti, kteří poznali Ratzela mimo univerzitu, pak oceňovali jeho aktivní životní styl a sportovní způsob života, pěstovaný horolezectvím a lyžováním.⁴¹

V souvislosti s Ratzelovým působením na lipské univerzitě rostla atraktivita zdejšího vzdělávání i počet absolventských prací. Když Ratzel přišel do Lipska (1886), byli zde pouze dva akademičtí geografové. Pod jeho vedením se geografické pracoviště časem rozšířilo a počet zaměstnanců se zvýšil na osm až deset. Lepší personální obsazení pracoviště zvýšilo počet studentů, kteří zde psali a obhajovali své disertační práce. Ratzel byl ke studentům velice vlídný a starostlivý, a současně od nich dokázal přijmout kritiku, když jejich detailní práce popíraly jeho vlastní starší a obecnější studie.⁴²

Dalším faktorem Ratzelovy činnosti v Lipku bylo založení a organizování Geografického večera (*Geographischer Abend*). Jednalo se o jakési „společensví lipských gentlemanů“, kteří měli co dočinění se studiem geografie.

³⁸ Ferdinand von Richthofen byl strýcem Manfreda von Richthofena (1892–1918), německého stíhacího pilota první světové války, známého jako „rudý baron“.

³⁹ MÜLLER, G. H.: *Friedrich Ratzel*, s. 58.

⁴⁰ ECKERT, M.: c. d., s. 254.

⁴¹ WANKLYN, H.: c. d., s. 29–30.

⁴² ECKERT, M.: c. d., s. 258–258.

Platforma družení byla natolik otevřená, že se do činnosti spolku mohl zapojit v podstatě kdokoli, kdo měl skutečný zájem o geografii. Toto sdružení sympatizantů geografie mělo popularizovat badatelskou činnost mezi širší veřejností a zároveň přispět k vzájemné komunikaci mezi studenty, akademiky a laickou veřejností. Řada zahraničních osobností, které v průběhu let participovaly na Geografickém večeru, dokládá mezinárodní reputaci, kterou dokázal Ratzel lipské geografii vybudovat.⁴³

Od počátku působení v Lipsku po náhlou smrt v roce 1904 byl Ratzel velmi plodným. Nejdůležitější z jeho lipských prací vedle druhého dílu Antropogeografie je asi masivní komparativní práce *Die Erde und das Leben* (Země a život).⁴⁴ Dílo bylo některými vyhodnoceno jako jeho nejzralejší. Mísí zde mnoho elementů bádání, které si osvojil v průběhu života. Práce klade akcent na fyzickou geografii jako základ zeměpisného bádání a zároveň odhaluje Ratzelovo lpění na idejích přírodovědců poloviny 19. století. V této pozdní fázi Ratzelovy tvorby začal být také zřetelný příklon k filosofickým a politickým tématům. Tento důraz se projevil hlavně v *Politische Geographie* (Politická geografie).⁴⁵ Ratzelova Politická geografie, která de facto založila nový vědní obor, však není jediným dokladem jeho zvýšeného zájmu o politické dění. Z této doby pochází celá řada jeho komentářů na soudobé politické problémy, búrskou válku, námořní zbrojení apod. Některé z jeho novinových článků mohu skutečně vnuknout přesvědčení, že Ratzel byl agitátor německého imperialismu. Na druhou stranu v době, kdy v Německu vrcholila mediální protibritská kampaň v souvislosti s búrskou válkou a mnoho starších členů lipské univerzity podepsalo veřejný protest proti britskému postupu a politice,⁴⁶ Ratzel svůj podpis odmítl přidat.⁴⁷ To sice jeho nacionalistický zápal nevyvrací, ale dokazuje to alespoň určitou míru realismu a zdravého rozumu.

Relativně méně důležitou, avšak osudovou prací Friedricha Ratzela se stala biogeografická studie s názvem *Der Lebensraum*⁴⁸ z roku 1901. V této studii rozvedl svou koncepci životního prostoru. Ratzel definoval Lebens-

⁴³ WANKLYN, H.: c. d., s. 33.

⁴⁴ *Die Erde und das Leben. Eine vergleichende Erdkunde* (1901–1902).

⁴⁵ Poprvé vyšla roku 1897, druhé rozšířené vydání následovalo roku 1903 pod názvem *Politische Geographie oder die Geographie des Staaten, des Verkehrs und des Krieges*.

⁴⁶ Protest podepsali i někteří z Ratzelových přátel, například historik Karl Lamprecht (1856–1915), se kterým byl zvyklý diskutovat o účelu a obsahu své práce. WANKLYN, H.: c. d., s. 38.

⁴⁷ ECKERT, M.: c. d., s. 256.

⁴⁸ RATZEL, Friedrich: *Der Lebensraum. Eine biogeographische Studie*. In: BÜCHER, Karl (ed.): *Festgaben für Albert Schäffle zur siebenzigsten Wiederkehr seines Geburtstages am 24. Februar 1901*. Tübingen 1901, s. 104–189.

raum jako zeměpisnou oblast nutnou k obživě žijících druhů své stávající populace. Přesné hranice životního prostoru jednotlivých druhů jsou přitom relativní. Odvíjí se od určitého prostředí a požadavků rostoucí populace. Pokud se populace dokáže plně přizpůsobit prostředí, dojde k vývojovému úspěchu, což u populace vyvolá tendenci se rozšiřovat. Za předpokladu, že by neexistovaly žádné překážky, druh by svůj Lebensraum stále rozšiřoval a pokrýval stále větší oblast. Ve skutečnosti je však expanze druhu determinována geografickými podmínkami, změnami životního prostředí a konfrontací s jinými druhy či formami života. V každém případě, adaptace druhu v novém prostředí naráží na existenci jiného druhu, který vyžaduje totožné hmotné zdroje. Následně dochází k důvěrně známému Darwinovu boji o přežití. Ratzel v celém procesu zdůrazňuje hlavně proces adaptace druhů k jejich životnímu prostoru. V Ratzelově pojetí je tedy historie jakéhokoli druhu, včetně lidstva, právě příběhem procesu adaptace druhů na měnící se typy prostředí. Vrcholem lidské adaptace pak bylo utvoření kultury a sociální organizace. Utvoření státu bylo logicky výsledkem konkrétní lidské adaptace na určité prostředí. Forma, kterou stát nebo kultura nakonec získala, byla utvářena vztahem populace k životnímu prostoru a bojem o něj s jinými, konkurenčními populacemi, státy, kulturami apod.⁴⁹

S uvedenou teorií můžeme či nemusíme souhlasit, ostatně Ratzel zde pouze konstatuje svou hypotézu. Přesto je evidentní, která část Ratzelovy domněnky byla atraktivní pro všeněmce, pangermány a geopolitiky 20. století. Pro ně nebylo důležité zkoumat a pochopit kontext. Pokud nějaká myšlenka mohla posloužit k ospravedlnění jejich agresivní politiky, nezdráhali se ji použít. Na druhou stranu je třeba přiznat, že není snadné číst Ratzelovu Politickou geografii s vědomím, co se odehrálo v Německu od jeho smrti po konec druhé světové války. Řada stylistických formulací a obrátů nám může snadno evokovat tuto neblahou zkušenost. Přesto by bylo k Ratzelovi a jeho vědeckým výsledkům nespravedlivé, kdybychom se alespoň nepokusili vnímat ho jako člověka 19. století. Patřil totiž ke generaci vědců, která příliš unáhleně a sebejistě formulovala své závěry, ačkoli si neuvědomovala možné důsledky.

Friedrich Ratzel zemřel náhle na infarkt v létě roku 1904, pár týdnů před jeho šedesátými narozeninami, nedaleko letního domu v bavorském Ammerlandu.

---

⁴⁹ SMITH, Woodruff D.: *Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum*. German Studies Review, 3, 1980, č. 1, s. 53.

RESUMÉ

*FRIEDRICH RATZEL (1844–1904).**PŘÍSPĚVEK K OSOBNOSTI A DÍLU NĚMECKÉHO GEOGRAFA 19. STOLETÍ*

Jméno Friedricha Ratzela bývá v našich zeměpisných podmínkách spojováno hlavně s geopolitikou a pojmem *Lebensraum*. Pravdou však je, že za tuto pověst vděčí hlavně generaci, která následovala po něm. Za svého života byl respektovaným vědcem a spisovatelem. Původně studoval zoologii a botaniku, avšak nedostatek finančních prostředků ho v mládí přiměl vzít práci žurnalisty. Jako cestovní korespondent *Kölnische Zeitung* procestoval velkou část Evropy a severní Ameriky. Zkušenosti z cest ho ovlivnily do té míry, že se po zbytek života věnoval spíše geografii než zoologii. Přesto jeho původní vzdělání, a hlavně dílo Charlese Darwina, ovlivnily jeho práci natrvalo. Akademickou dráhu začal v Mnichově, kde vyšel první díl jeho stěžejní práce *Antropogeografie* (1882). Když se v roce 1886 uvolnilo místo na prestižnější univerzitě v Lipsku, přesunul se Ratzel natrvalo tam. Působení v Lipsku bylo pro jeho práci zásadní. V průběhu osmnácti let zde publikoval své nejdůležitější práce. Vedle druhého dílu *Antropogeografie* to byla masivní práce *Die Erde und das Leben*, Politická geografie, a ostatně i známá, ačkoli vedle uvedených prací poměrně nevýrazná, studie s názvem *Der Lebensraum*, ve které načrtl jednu ze svých biogeografických hypotéz. Jeho dílo nicméně zůstalo nedokončeno. Ratzel zemřel v létě roku 1904 obklopen rozpracovanou prací.

Klíčová slova: Friedrich Ratzel, Německo, 19. století, geografie, *Lebensraum*, darwinismus

SUMMARY

*FRIEDRICH RATZEL (1844–1904).**CONTRIBUTION TO THE PERSONALITY AND THE WORK
OF THE 19TH CENTURY GERMAN GEOGRAPHER*

The name of Friedrich Ratzel has been connected especially with geopolitics and the term *Lebensraum* in our geographical location. However, the truth is that he gained such a reputation thanks to the generation

which followed after him. During his life, he was a respected scientist and writer. Originally, he had studied zoology and botany, however, the lack of finances forced him to become a journalist. As a travelling correspondent of *Kölnische Zeitung* he travelled a major part of Europe and Northern America. Experience of travels influenced him in such a way that during the rest of his life he focused more on geography than on zoology. Despite this, his original education and primarily the work of Charles Dickens influenced his work forever. He started his academic career in Munich where the first part of his central work *Anthropogeography* (1882) was published. When in 1886 the position at the more prestigious university in Leipzig became vacant, Ratzel definitely moved there. The work in Leipzig was essential for his profession. During next 18 years he published his most significant books. Apart from the second volume of *Anthropogeography* it was his work *Die Erde und das Leben*, then *Political Geography* and quite known study *Der Lebensraum*, which was however not very considerable in comparison with other books and where he described one of his biogeographical hypotheses. Nevertheless, his work remained uncompleted. Ratzel died in summer of 1904 in the middle of his unfinished book.

Keywords: Friedrich Ratzel, Germany, 19th century, geography, Lebensraum, Darwinism

Translated by Mgr. Hana Ferencová

Mgr. Martin Urban
Katedra historických věd
Fakulty filozofické
Západočeské univerzity v Plzni
Sedláčkova 38
306 14 Plzeň
Česká republika
e-mail: M_Urban@outlook.com